

‘ਸਿਫਰ ਆਖਣੇ ਆਖ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ’

ਮੀਂਹ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿਓ ਹੈ?
ਜਾਂ ਤਰੇਲ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਕਿਸ ਤੋਂ ਜੰਮੀਆਂ?
ਕਿਸ ਦੇ ਗਰਭ ਚੋਂ ਬਰਫ ਜੰਮੀ
ਜਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਕੱਕਰ
ਕਿਸ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ? (ਅੱਯੂਬ 38:28, 29)।

ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਰਕਸੰਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਣ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹

ਤਰਕ

ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ‘ਦੇਵਤਿਆਂ’ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਪਰ ‘ਪਹਿਲ’ ‘ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ, ਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ’ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ‘ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।’² ਜ਼ਬੂਰ 19 ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਜੋਜ਼ਫ ਐਡੀਸਨ ਸਾਰੇ ਸੁਰਗੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ‘ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ’ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਗਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਉਹ ਹੱਥ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਣਾਇਆ, ਖੁਦਾਈ ਹੈ।³

ਚੰਦਰਮਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ? ਅਮਰੀਕੀ ਪੁਲਾੜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੀਲ ਆਰਮਸਟ੍ਰਾਂਗ ਅਤੇ ਐਡਵਿਨ ਐਲਡ੍ਰਿਨ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 2, 1969 ਨੂੰ (1) ਅੱਗ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰਾਸ਼ੇ ਪੱਥਰ, (2) ਘੱਟ ਤਰਾਸ਼ੇ ਅੱਗ ਵਰਗੇ ਪੱਥਰ, (3) ਬਰੇਸੀਆ (ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਨੁਕੀਲੇ ਪੱਥਰ) ਅਤੇ (4) ਮਹੀਨ (ਛੋਟੇ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ) ਬਣੀ 22.09 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੇ 16 ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟਿਟੇਨਿਅਮ, ਸਿਲੀਕੋਨ, ਐਲੂਮਿਨੀਅਮ, ਲੋਹਾ, ਮੈਗਨੀਸ਼ੀਅਮ, ਕੈਲਸ਼ੀਅਮ, ਸੋਡੀਅਮ ਅਤੇ ਪੋਟਾਸ਼ੀਅਮ ਵੇਖੇ ਗਏ। ਚੰਦਰਮਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਰਕ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥ/ਤੱਤ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਗਏ ਭਾਵ ਸਿਫਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਵਿਵੇਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਠੋਸ ਹੋਣਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ

ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ ਉੱਤਰਿਆ, ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਹਕੀਕਤ, ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਅਸਲ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪਦਾਰਥ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉੱਤਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੁਲਾੜ ਯਾਤਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ। ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਾਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਅਜ਼ਾਦ, ਅਨਾਦੀ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾ ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਘਰ ਦਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣਾਇਆ ਉਹ ਖੁਦਾ ਹੈ (ਦੇਖੋ ਇਬਰਾਨੀਆਂ 3:4)। ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕੋਈ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ (ਵੇਖੋ ਰੋਮੀਆਂ 1: 19, 20)।

ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਚੱਲਣਾ ਉਸਨੂੰ ਘੁਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਦ ਤਕ ਸਿਰਫ ਇੱਕੋ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ, ਜੇ ਚੱਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਸਿਫਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਅਨੰਤ ਚਾਲਕ ਹੈ। ਤਰਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਅਨੰਤ ਚਾਲਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ ਕਿੰਨੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਸੰਸਾਰ ਬੁਰੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਹਿਸ ਕਰਕੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹਾਕਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'⁴

ਤਰਕ ਦਾ ਇਨਕਾਰ

‘‘ਸਿਫਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ’’ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਜੋ ਧਰਤੀ ਅਤੇ

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸੇਂਟ ਜੌਨਜ਼ ਕਾਲਜ ਕੈਂਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਫ੍ਰੈਡ ਹੋਏਲ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜਨਕ (ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਗੈਸ) ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਐਮਰਜਿੰਟਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।⁵ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਰਥਰ ਸ਼ੋਪਨਹਾਉਰ (1788-1860) ਨੇ ‘‘ਬਲਾਈਂਡ ਵਿੱਲ’’ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ⁶ ਅਤੇ ਹੈਨਰੀ ਬਰਗਸਨ (1859-1941) ਨੇ ‘‘ਅਚੇਤ ਬੁੱਧ’’ ਵੱਲੋਂ ਰਚਨਾਤਕਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ।⁷ ਇਹ ਪਿਛਲੇ ਵਾਕ ਅੰਸ਼ ‘‘ਸੁਚੇਤ ਬੁੱਧੀਹੀਨਤਾ’’ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਹੀ ਉਲਟ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਖੁਦਾ ਦਾ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਕਾਟਿਸ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ (1711-1776) ਨੇ ‘‘ਸਿਫ਼ਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ’’ ਦੇ ਸਵੈਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨਾਸਤਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿਊਮ ਇਸ ਸਵੈਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ‘‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਨਾਸਤਕ ਕਹਾਵਤ’’ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ‘‘ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਟਪਟਾਂਗ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ’’ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁸ ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿ ‘‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ ਲਗਭਗ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਬੁੱਧਵਾਨ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ’’ ਹਿਊਮ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਵਿਖਾਇਆ।⁹

1770 ਵਿਚ, ਮਰਿਸ਼ਲ ਕਾਲਜ, ਅਬਰਦੀਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੇਮਸ ਬਿਟੀ ਨੇ ਹਿਊਮ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੱਦਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ, ‘‘ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਵੈਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ [ਜੋ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਵੱਧਦਾ ਹੈ] ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਮਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਸਬੂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਤੁਕੀ, ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਅਤੇ ਨਾਮੰਨਣਯੋਗ ਆਖਦਾ ਹੈ।’’¹⁰ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ ਸ਼ੁੱਧ ਤਰਕ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਲਈ ਵੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਕ ਬਾਲ ਜਦ ਦੂਜੀ ਬਾਲ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਬਾਲ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਊਮ ਨੇ ਤਸਦੀਕ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਆਦਮ ਨੇ ਕਦੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਤਰਕ ਨਾਲ, ਕਾਰਣ ਕਾਰਜ ਸਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਿਊਮ ਨੇ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਵਿਖਾਉਣਾ ਧਾਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿਊਮ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ‘ਮਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਟੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਸਲ ’ਚ ਇਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਵੀ ਅਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ।’¹¹ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਕਿਹਾ, ‘ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਹੋਂਦ ਆਤਮਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ।’¹²

ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਧੱਕਾ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਦੂਜੀ ਗੋਂਦ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਗੋਂਦ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਿੱਲ ਗਈ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਰਕ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਹਿਊਮ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਤਰਕ ਬੇਤੁਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਤਰਕ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਪੌਲਸ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੀ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ: ‘ਵੇਖਣਾ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਫ਼ੈਲਸੂਫ਼ੀ ਅਤੇ ਲਾਗ ਲਪੇਟ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੁੱਟ ਨਾ ਲਵੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਪਰ ਮਸੀਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ’ (ਕੁਲੁੱਸੀਆਂ 2:8)।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਤਰਕ ਜੋ ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਬੂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਖੁਦਾ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਇਹ ਤਰਕ ਤਾਂ ਇਕ ਅਝੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਨਿਅਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਿਅਮ ‘ਨੈਤਿਕ ਤਰਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ (ਹੈ) ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਇਸੇ ਤੋਂ ਬਣਦੇ ਹਨ।’¹³ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਮੁਤਅੱਸਬ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਮਨ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰੇ, ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਉਸਦੀ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਬਦਲਦੀ ਨਹੀਂ।

ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਹਿਜ ਗਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਚਾਨਕ ਗਤੀ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਉਸਨੇ ‘ਬਾਕੀ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾ ਬੇਹਤਰ’ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ’ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ‘ਸਭ ਗਤੀ ਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।’¹⁴

ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ‘ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਵਸਤਾਂ’ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਪਲੈਟੋ ਨੇ ‘ਸਭ ਚੱਲਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ’ ‘ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤ’ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਿਖਾਇਆ ਕਿ ਤਰਕਸੰਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਾਲਕਾਂ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਪਤਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। (ਗਤੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਆਖਰਕਾਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗਤੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।) ਇਹ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ, ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਹੀ ਤਰਕ ਦੁਹਰਾਇਆ। ‘ਜੇ ਕੁਝ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਆ ਸਕੇ; ਅਤੇ ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ

ਆਰੰਭ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਫ਼ਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।'¹⁵

ਆਪਣੇ ਤਰਕ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ 'ਖੋਜੀ'¹⁶ ਆਖਿਆ ਹਿਊਮ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ:

ਕਿਸੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ... ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਨਿਚੋੜ ਕੱਢਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤੁਕਾਰ ਭਾਵ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ; ... ਪਰ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹੋਗੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਮਕਾਨ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀਏ ਜਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਐਨਾ ਗੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ...।¹⁷

ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਲਟਣ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਹੋਵੇ ਹੀ।' ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਸਭ ਸੰਭਾਵਤ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਣ' ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਰਣ ਦੇ ਤਰਕ ਦਾ ਇਹੀ ਦਾਅਵਾ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਮਾਨੁਏਲ ਕੈਂਟ (1724-1804) ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਾਰ 'ਸਰਵ ਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਣ ਨਾਲ ਬਣਿਆ,' ਪਰ ਉਹ 'ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਲੋੜ' ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪਲਟ ਗਿਆ।¹⁸

ਜੇ ਉਹ 'ਸਰਵ ਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਂਦ' ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ 'ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ' ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਹੀ ਟਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਉਸਨੂੰ 'ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ' ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਜਦ ਉਸਨੇ ਉੱਤਰੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ 'ਆਮ ਸਿਧਾਂਤ' ਵਿਚ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸਰਵ ਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਣ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿਊਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਸੀਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਭਰੋਸੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਝੇ ਹੋਏ ਹਨ।' ¹⁹ ਭਾਵੇਂ ਹਿਊਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਾਸਤਿਕ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ 'ਇਕ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਸੀਹੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਸੀ।' ²⁰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਬੁੱਧਵਾਨ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਅਜਿਹੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਵਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।' ²¹ ਅਖੀਰ ਇਹ ਉਸ 'ਤੇ ਜੋ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਾਫ਼ੀ ਦਿੱਕਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਧਰਮ ਹੀ 'ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਉਲਟ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਸਭ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਦਦ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸਦਾ ਸੁਝਾਅ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚਾ ਈਸ਼ਰਵਾਦ ਹੈ।’²² ਹਿਊਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਸਤਿਕਵਾਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ (ਜਿਵੇਂ ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣਾ) ਦੀ ਗੱਲ ਤਰਕ ਭਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਮਾਨੁਏਲ ਕੈਂਟ ਨੇ ‘ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗੱਲ’ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਹਿਊਮ ਦਾ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ।²³

ਕੈਂਟ ਅਜਿਹੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਭਰਮ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ‘ਵਿਸ਼ਵਾਸ’²⁴ ‘ਮੂਲ ਜੀਵ’ ‘ਉਹ’ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਧਰਮੀ ਹੈ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਭਲਾ ਹੈ, ਅਨਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।²⁵

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿਊਮ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੱਕੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ‘ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣਾਂ’²⁶ ਵਿਚ ਕਠੋਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ‘ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਗੱਲਾਂ’ ਵੀ ਆਖਿਆ।²⁷

ਵਾਲਟਰ ਕੋਫ਼ਮੈਨ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ‘ਲਾਜ਼ਮੀ’ ਨਾਓਂ ਸ਼ਬਦ ‘ਜੀਵਾਂ’ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਇਕ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਮੇਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿਊਮ ਅਤੇ ਕੈਂਟ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਿਆ ਕਿ ਹਿਊਮ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ‘ਬਿਲਕੁਲ ਜ਼ਬਾਨੀ’²⁸ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਂਟ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਕੋਫ਼ਮੈਨ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।²⁹

ਕੈਂਟ ਨੇ ਇਹ ਤਰਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ‘ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ... ਕਾਰਣ ਕਾਰਜ ਸਬੰਧ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ’³⁰ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਰਣ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸ਼ੁੱਧ ਧਾਰਨਾਵਾਂ’ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ‘ਇਕ ਪੂਰਣ ਲਾਜ਼ਮੀ ਜੀਵ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ’ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਇਸ ਕਰਕੇ ‘ਅਖੌਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਸੱਤਾ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਬੂਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ’ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੈ।’³¹

ਫਿਰ, ‘ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ’ ਇਕ ਪੂਰੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਦੇ ਕੈਂਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਸਭ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਿੱਟਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਿੱਧਤਾ ਪਾਏ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।’³²

ਸਾਰ

ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿੱਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਚਣਹਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਤਰਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਣਹਾਰਾ ਗਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ

¹ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਤਰਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਰਣ ਦਾ ਤਰਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। 'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਰਕ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'cosmological' *kosmeo* ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਤਰਤੀਬ ਦੇਣਾ।' ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਤਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਰਣ ਸਿਪਾਂਤ ਦਾ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ²ਪਲੈਟੋ, *ਦਿ ਵਰਕਸ ਆਫ ਪਲੈਟੋ*, ਬੁਕ X, *ਲਾਅਜ਼*, ਅਨੁਵਾਦਕ ਬੀ. ਜੇਏਟ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਡਾਇਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ), 453. ³ਜੋਜ਼ਫ ਐਡੀਸਨ, "ਦਿ ਸਪੇਸਿਅਸ ਫਰਮਾਮੈਂਟ ਆਨ ਹਾਈ," *ਸੌਰਜ਼ ਆਫ ਫ਼ੇਥ ਐਂਡ ਪ੍ਰੋਜ਼*, ਕੰਪੋਜ਼ਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਆਲਟਨ ਐਚ. ਹੋਵਰਡ (ਵੈਸਟੋ ਮੈਨਰੋ, ਲੁਇਸਿਆਨਾ: ਹੋਵਰਡ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਕੰ., 1994)। ⁴ਜੀ. ਆਰ. ਜੀ. ਮਿਯੂਰ, ਸੰਪਾ., *ਅਰਿਸਟੋਟਲ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 1964), 173. ⁵ਜੇਮਸ ਓਲੀਵਰ ਬਸਵੇਲ ਜੂਨੀਅਰ, *ਏ ਸਿਸਟੈਮੈਟਿਕ ਥਿਓਲੋਜੀ ਆਫ ਦ ਕ੍ਰਿਸਚਿਅਨ ਰਿਲੀਜ਼ਨ* (ਗ੍ਰੈਂਡ ਰੈਪਿਡਸ, ਮਿਸਿਗਨ: ਜੌਡਰਵਨ ਹਾਊਸ, 1962), 1:82. ⁶ਉਹੀ, 1:84. ⁷ਉਹੀ, 1:85. ⁸ਹਿਊਮ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼, ਸੰਪਾ. ਚਾਰਲਸ ਡਬਲਯੂ. ਹੇਂਡਲ ਜੂਨੀਅਰ [ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਚਾਰਲਸ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸੰਜ., 1955], 191, 192 ਐਨ ਵਿਚ ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ "ਐਨ ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਕੰਸਰਨਿੰਗ ਹਿਊਮਨ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ।" ⁹*ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼*, 385 ਵਿਚ ਹਿਊਮ, "ਦਿ ਡਾਇਲੋਗਜ਼ ਕਨਸਰਨਿੰਗ ਨੈਚਰਲ ਰਿਲੀਜ਼ਨ।" ¹⁰ਜੇਮਸ ਬਿਟੀ, *ਐਨ ਐਸੇ ਆਨ ਦ ਨੇਚਰ ਐਂਡ ਇਮਯੂਟੇਬਿਲਿਟੀ ਆਫ ਟਰੁੱਥ: ਇਨ ਅਪੋਜੀਸ਼ਨ ਟੂ ਸੋਫਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਸੈਪਟੀਸਿਜ਼ਮ* (ਐਡਿਨਬਰਗ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ: ਏ. ਕਿੰਕੇਡ ਐਂਡ ਜੇ. ਬੇਲ, 1770), 111.

¹¹ਐਨ ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਕਨਸਰਨਿੰਗ ਹਿਊਮਨ ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ, ਸੰਪਾ. ਚਾਰਲਸ ਡਬਲਯੂ. ਹੇਂਡਲ ਜੂਨੀਅਰ (ਇੰਡੀਆਨਾਪੁਲਿਸ: ਲਿਬਰਲ ਆਰਟਸ ਪ੍ਰੈਸ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਆਫ ਦ ਬੋਬਸ-ਮੈਰਿਲ ਕੰ., 1955), 188 ਵਿਚ ਡੇਵਿਡ ਹਿਊਮ, "ਐਨ ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ ਆਫ ਏ ਟ੍ਰੀਟਾਈਜ਼ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਨੇਚਰ।" ¹²*ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼*, 29 ਵਿਚ ਹਿਊਮ, "ਟ੍ਰੀਟਾਈਜ਼ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਨੇਚਰ।" ¹³ਹਿਊਮ, "ਇਨਕੁਆਇਰੀ," 192। ¹⁴ਪਲੈਟੋ, *ਪਲੈਟੋ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼*, ਚਾਰਲਸ, ਸੰਪਾ. ਰਾਫੇਲ ਡਿਮੋਜ਼ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਚਾਰਲਸ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸੰਜ., 1927), 429-430. ¹⁵ਜੌਨ ਹਿਕ, ਸੰਪਾਦਕ, *ਕਲਾਸਿਕਲ ਐਂਡ ਕੰਟੈਂਪੋਰੀ ਰੀਡਿੰਗਜ਼ ਇਨ ਦ ਫਿਲਾਸਫੀ ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ਨ* (ਐਂਗਲਵੁਡ ਕਲਿਫ਼ਸ, ਨਿਊ ਜਰਸੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿਸ-ਹਾਲ, 1965), 467 ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਰਿਸਟੋਟਲ, *ਮੈਟਾਫਿਜਿਕਸ*। ¹⁶ਹਿਊਮ, "ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ," 198. ¹⁷ਹਿਊਮ, "ਡਾਇਲਾਗਜ਼," 304. ¹⁸ਇਮਾਨੁਏਲ ਕੈਂਟ, *ਕੈਂਟ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼*, ਸੰਪਾ. ਥਿਓਡੋਰ ਮੇਅਰ ਗ੍ਰੀਨ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਚਾਰਲਸ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸੰਜ., 1957), 258 ¹⁹ਹਿਊਮ, "ਡਾਇਲਾਗਜ਼," 390 ਐਨ। ²⁰ਉਹੀ, 401.

²¹ਉਹੀ, 390 ਐਨ। ²²ਉਹੀ, 397. ²³ਕੈਂਟ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼, ਸੰਪਾ. ਥਿਓਡੋਰ ਮੇਅਰ ਗ੍ਰੀਨ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਚਾਰਲਸ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸੰਜ., 1957), 244 ਵਿਚ ਇਮਾਨੁਏਲ ਕੈਂਟ, "ਕ੍ਰਿਟਿਕ ਆਫ ਪਿਓਰ ਰੀਜ਼ਨ।" ²⁴ਕੈਂਟ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨਜ਼, ਸੰਪਾ. ਥਿਓਡੋਰ ਮੇਅਰ ਗ੍ਰੀਨ (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਚਾਰਲਸ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸੰਜ., 1957), 509 ਵਿਚ ਇਮਾਨੁਏਲ ਕੈਂਟ, "ਕ੍ਰਿਟਿਕ ਆਫ ਜੱਜਮੈਂਟ।" ²⁵ਉਹੀ, 509. ²⁶ਹਿਊਮ, "ਡਾਇਲੋਗਜ਼," 390. ²⁷ਉਹੀ, 401. ²⁸ਉਹੀ, 390 ਐਨ। ²⁹ਵਾਲਟਰ ਕੋਫਮੈਨ, *ਕ੍ਰਿਟੀਕ ਆਫ ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਫਿਲਾਸਫੀ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਹਾਰਪਰ ਐਂਡ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, 1958), 111. ³⁰ਕੈਂਟ, "ਕ੍ਰਿਟੀਕ ਆਫ ਪਿਓਰ ਰੀਜ਼ਨ," 255.

³¹ਉਹੀ, 254. ਕੁਦਰਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਟਿੱਪਣੀ 1 ਵਿਚ ਵੇਖੋ। ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਵਚਨ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਸੇਲਮ ਆਫ ਕੈਂਟਰਬਰੀ ਦੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਜੀਵ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ³²ਉਹੀ, 255.